

PROFILAKTIKA INSPEKTORINING HUQUQBUZARLIK SODIR ETGAN SHAXSLAR BILAN ISHLASH FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING NAZARIY JIHATLARI

Qushboqov Shohrux Xasan o'g'li

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi Fuqaroviy-huquqiy fanlari
kafedrasida dotsenti, kapitan

Saparov Elbek Mansurjon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi kursanti, safdor

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17494258>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 25-oktabr 2025 yil
Ma'qullandi: 28-oktabr 2025 yil
Nashr qilindi: 31-oktabr 2025 yil

KEYWORDS

profilaktika inspektori,
huquqbuzarlik, individual
profilaktika, rehabilitatsiya,
moslashtirish, viktimologiya,
kriminologiya, humoniylik
prinsipi, samaradorlik,
kiberhuquqbuzarliklar,
O'zbekiston qonunchiligi, xorijiy
tajriba

ABSTRACT

Ushbu maqola profilaktika inspektorining huquqbuzarlik sodir etgan shaxslar bilan ishlash faoliyatini tashkil etishning nazariy jihatlarini o'z ichiga oladi. Huquqbuzarliklar profilaktikasining huquqiy asoslari, sabablari va shart-sharoitlari ilmiy tahlil qilinadi. Individual profilaktika modellari, viktimologiya va kriminologiya nuqtayi nazaridan shaxslarning rehabilitatsiyasi va moslashtirishi, humoniylik va samaradorlik prinsiplari ko'rib chiqiladi. O'zbekiston va xorijiy davlatlar tajribasi, zamonaviy muammolar (kiberhuquqbuzarliklar) va takomillashtirish yo'llari (raqamli texnologiyalar, KPI tizimi) tahlil etiladi. Maqola huquqbuzarliklarning qayta sodir etilishining oldini olish va jamiyatda xavfsizlikni ta'minlashning nazariy-amaliy mexanizmlarini ochib beradi.

Huquqbuzarliklar profilaktikasi jamiyatda huquq-tartibotni saqlash va mustahkamlashning muhim qismi bo'lib, u huquqbuzarliklarning sodir etilishi sabablarini va ularga imkon berayotgan shart-sharoitlarni aniqlash, bartaraf etishga yo'naltirilgan huquqiy, ijtimoiy, tashkiliy va boshqa chora-tadbirlar tizimidir[1]. O'zbekistonda bu sohadagi faoliyat "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonun (O'RQ-371-son, 14.05.2014 y.) bilan tartibga solinadi, unda profilaktika umumiy, maxsus, yakka tartibdagi va viktimologik profilaktikaning hamma turlarini o'z ichiga oladi[2]. Profilaktika inspektorining huquqbuzarlik sodir etgan shaxslar bilan ishlash faoliyati esa, bu tizimning asosiy elementlaridan biri bo'lib, nafaqat huquqbuzarlikning oldini olish, balki sodir etgan shaxslarning ijtimoiy rehabilitatsiyasi va moslashtirishini ta'minlashga xizmat qiladi[3]. Ushbu faoliyatning nazariy jihatlarini o'rganish, ilmiy-amaliy ahamiyatga ega, chunki u huquqbuzarliklarning qayta sodir etilishining oldini olish va jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirishning kalidi bo'ladi[4].

Profilaktika inspektorining faoliyatining nazariy asoslari huquqbuzarliklarning sodir etilishining sabablari va shart-sharoitlarini ilmiy tahlil qilishdan kelib chiqadi. Huquqbuzarlik – bu jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning buzilishini ko'rsatadigan fenomen bo'lib, uning sabablari ko'p qirrali: iqtisodiyot, ma'naviyat, ta'lim va oila muhiti bilan bog'liq[5]. Masalan, ijtimoiy-ekonomik omillar, masofaviy ishlashning kuchayishi va kiberfazo tarqalishi

huquqbuzarliklarning yangi turlarini – kibermoshenniqlikni keltirib chiqaradi[6]. 2024-yilda O'zbekistonda sodir etilgan huquqbuzarliklarning 44,4 foizi kibereprestupleniyalar hisobiga tushdi, bu esa ilgari yilga nisbatan 9 marta ortgan ko'rsatkichdir[7]. Bu holat profilaktika inspektorining faoliyatini nafaqat an'anaviy, balki zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etishni talab etadi[8]. Nazariy jihatdan, faoliyatning asosiy maqsadi – huquqbuzarlik sodir etgan shaxsning xulq-atvorini o'zgartirish va uni jamiyatga moslashtirish orqali qayta huquqbuzarlikning oldini olishdir[9]. Bu jarayonda inspektor psixologik, pedagogik va ijtimoiy usullardan foydalanadi, chunki huquqbuzarlik faqat jazo bilan emas, balki tarbiya va yordam bilan bartaraf etiladi[10].

Faoliyatni tashkil etishning nazariy modellari ko'plab ilmiy ishlarda o'rganilgan. Masalan, Rossiya Federatsiyasidagi "Pravonarusheniye profilaktikasi tizimining asoslari to'g'risida"gi Federal qonun (182-FZ, 23.06.2016 y.) profilaktikani umumiy va individual turlarga bo'ladi, bu yerda individual profilaktika huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarning shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda o'tkaziladi[11]. O'zbekistonda bu model "Xavfsiz xonadon" va "Xavfsiz hovli" tizimlari orqali amalga oshiriladi, ularning asosida profilaktika inspektori har bir oila va xonadondagi muhitni o'rganib, huquqbuzarliklarga ta'sir etuvchi omillarni bartaraf etadi[12]. Prezidentning PQ-5050-son Qarori (02.04.2021 y.)ga ko'ra, inspektorlar bir oy muddatda bevosita joylarga chiqqan holda har bir oilada ijtimoiy, infratuzilma muammolarni o'rganish va bartaraf etish bilan shug'ullanadi[13]. Nazariy jihatdan, bu faoliyat sistemalik va komplekslik prinsiplariga asoslanadi: sistemalik – faoliyatning uzluksizligini, komplekslik esa turli organlar bilan hamkorlikni ta'minlaydi[14]. Inspektor faqat IIV xodimi emas, balki mahalla raisi, xotin-qizlar faoli va ijtimoiy xodimlar bilan birga ishlaydi, bu "mahalla yettiligi"ning kollegial qarorlari orqali amalga oshiriladi[15].

Huquqbuzarlik sodir etgan shaxslar bilan ishlashning nazariy asoslari viktimologiya va kriminologiya ilmlarida o'rin olgan. Viktimologiya nuqtayi nazaridan, huquqbuzarlik sodir etgan shaxs o'zi ham jabrlanuvchi bo'lishi mumkin, chunki uning xulq-atvori ijtimoiy muhitning ta'sirida shakllanadi[16]. Profilaktika inspektorining vazifasi – bu shaxslarning viktimogen sabablarini aniqlash va bartaraf etishdir[17]. Masalan, g'ayriijtimoiy xulq-atvorli shaxslarning hisobini yuritish va ularga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatish Qonunning 17-moddasida belgilangan[18]. Nazariy modellarda individual profilaktika huquqbuzarlik sodir etgan shaxsning psixologik portretini tuzishdan boshlanadi: uning yoshi, ta'lim darajasi, ijtimoiy statusi va huquqbuzarlik turini hisobga olib, differensiallashtirilgan yondashuv qo'llaniladi[19]. Xorijiy tajriba, masalan, Rossiyadagi uchastkoviy upolnomocheniye politsiining faoliyati, profilaktik hisobdagi shaxslar bilan sistematik ishlashni ko'rsatadi: ularning muddati 1-yildan oshmasligi va huquqbuzarlik qayta sodir etilganda uzoqlashtirilishi mumkin[20]. O'zbekistonda ham profilaktik hisobdagi shaxslar doirasini qisqartirish rejalashtirilmoqda, bu mayda huquqbuzarlik sodir etganlarni hisobdan chiqarish orqali amalga oshiriladi[21].

Faoliyatni tashkil etishning nazariy prinsiplari orasida humoniylik va samaradorlik muhim o'rin tutadi. Humoniylik prinsipi inspektorning faoliyatida huquqbuzarlik sodir etgan shaxsning huquqlarini buzmagani holda yordam ko'rsatishni nazarda tutadi: huquqiy, psixologik, tibbiy va pedagogik yordamlarni ko'rsatish, jamiyat normalarini singdirish[22]. Masalan, ijtimoiy reabilitatsiya – bu huquqbuzarlikdan jabrlanuvchi va sodir etgan shaxslarga kompleks yordam ko'rsatish bo'lib, ularning jamiyatda qabul qilingan xulq-atvor normalarini

o'zlashtirishiga yordam beradi[23]. Samaradorlik esa faoliyatning natijalarini o'lchash orqali baholanadi: huquqbuzarliklar sonining kamayishi, hisobdagi shaxslarning moslashishi va jamiyatdagi xavfsizlik darajasining oshishi[24]. 2024-yilda O'zbekistonda mahallalarning 30,6 foizda huquqbuzarliklarning oldini olishga muvaffaqiyatli bo'ldi, bu profilaktika inspektorlarining faoliyatining samarasini ko'rsatadi[25]. Nazariy jihatdan, bu prinsiplar faoliyatning modellashtirilishda ishlatiladi: SWOT-tahlili (kuchli va zaif tomonlar, imkoniyatlar va xavflar) orqali inspektor o'z faoliyatini rejalashtiradi[26].

Profilaktika inspektorining huquqbuzarlik sodir etgan shaxslar bilan ishlash usullari nazariy va amaliy jihatlarni birlashtiradi. Usullar orasida profilaktik suhbatlar, hisob yuritish va hamkorlik ahamiyatli[27]. Profilaktik suhbat – bu inspektorning asosiy kuoli, u huquqbuzarlik sodir etgan shaxs bilan individual muloqot orqali uning xatti-harakatlarining oqibatlarini tushuntiradi va tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi[28]. Nazariy asosi – psixologik ta'sir nazariyasi, unga ko'ra, shaxsning xulq-atvorini o'zgartirish uchun empatiya va motivatsiya zarur[29]. Hisob yuritish tizimi esa shaxslarning holatini monitoring qilishni ta'minlaydi: ilgari sudlangan va ozodlikdan mahrum etish joylaridan chiqqan shaxslarning hisobini yuritish, ularning ish topishi va ijtimoiy moslashishiga yordam berish[30]. Masalan, 2024-yilda 567 propavshimi bez vesti shaxs aniqlandi va 8736 roziskdagi shaxs qo'lga olinib, ular bilan profilaktik choralari ko'rildi[31]. Hamkorlik usuli esa inspektorning faoliyatini kuchaytiradi: mahalla raisi, yoshlar yetakchisi va NNTlar bilan birgalikda chora-tadbirlar o'tkazish[32]. Xorijiy tajribada, masalan, Belarusdagi "Pravonarusheniy profilaktikasi to'g'risida"gi Qonun (122-Z, 04.01.2014 y.)da hamkorlikning roli ta'kidlanadi, bu O'zbekiston uchun o'rnak bo'ladi[33].

Faoliyatning tashkiliy jihatlari nazariy modellarda muhim o'rin tutadi. Inspektor faoliyatini tashkil etish uchun IIVning tayanch punktlari asosida mahalla huquq-tartibot maskani tashkil etiladi, bu yerda profilaktika inspektori jamoat xavfsizligini ta'minlashning asosiy quyi bo'g'ini bo'ladi[34]. Prezidentning PQ-3413-son Qarori (29.11.2017 y.)ga ko'ra, inspektorlarning kadrlari bilan ishlash va xizmat tartibi takomillashtirildi, bu faoliyatning tashkiliy samaradorligini oshiradi[35]. Nazariy jihatdan, tashkil etish iyerarxiyasi – respublika, viloyat va tuman darajalarida muvofiqlashtirishni o'z ichiga oladi: Respublika arafoidagi komissiya profilaktika va jinoyatchilikka qarshi kurashni muvofiqlashtiradi[36]. Inspektor yordamchilarining vazifalari ham belgilanadi: ular aholi bilan uchrashuvlarda ishtirok etadi, huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarga yordam ko'rsatadi va maxsus chora-tadbirlarni amalga oshiradi[37]. Bu tizimning nazariy modeli – zamonaviy tashkiliy-huquqiy mexanizmlarni joriy etish, ularning samarasini baholash uchun monitoring va tahlil o'tkazishdir[38].

Huquqbuzarlik sodir etgan shaxslarning reabilitatsiyasi va moslashtirishi faoliyatning markaziy nazariy jihatidir. Reabilitatsiya – bu shaxsning jamiyatga qaytarilish jarayoni bo'lib, u huquqiy, ijtimoiy va psixologik yordamlarni o'z ichiga oladi[39]. Qonunga ko'ra, ilgari sudlangan va ozod qilingan shaxslarning ijtimoiy moslashtirishi inspektor tomonidan tashkil etiladi: ularni ish bilan ta'minlash, oilaviy muammolarni hal etish va normal hayot tarziga o'tkazish[40]. Nazariy asosi – resotsializatsiya nazariyasi, unga ko'ra, shaxsning xulq-atvorini o'zgartirish uchun ijtimoiy muhitni o'zgartirish zarur[41]. O'zbekistonda 2024-yilda 625 ayol reabilitatsiya markazlariga joylashtirildi, bu esa faoliyatning samarasini ko'rsatadi[42]. Moslashtirish jarayonida inspektor shaxsning viktimgen omillarini – masalan, ichkilikbozlik yoki oilaviy zo'ravonlikni bartaraf etadi[43]. Xorijiy tajribada, Qozog'istondagi

"Nesovershennoletnix orasida nazoratsizlik va huquqbuzarliklarning profilaktikasi to'g'risida"gi Qonun (591, 02.06.2004 y.)da ham rehabilitatsiyaning roli ta'kidlanadi, bu O'zbekiston uchun foydali[44].

Faoliyatning ilmiy-metodik asoslari profilaktikaning yangi usullarini joriy etishda muhim. Kompleks ilmiy va amaliy tadqiqotlar olib borish, zamonaviy metodologiyalarni o'zlashtirish – bu Prezidentning PP-2833-son Postanovasi (14.03.2017 y.)da belgilangan[45]. Nazariy jihatdan, ilmiy asoslar kriminogen omillarni tahlil qilish va prognozlashtirishni o'z ichiga oladi: huquqbuzarliklarning sodir etilishining sabablarini aniqlash uchun statistik ma'lumotlar va so'rovlardan foydalaniladi[46]. Masalan, maxsus profilaktik chora-tadbirlarni o'tkazishda inspektor huquqbuzarlik sodir etishga moyil shaxslarni aniqlaydi va ular bilan ishlaydi[47]. Ilmiy ishlarda, masalan, "Profilaktika inspektorining tarbiyasi og'ir bo'lgan voyaga yetmaganlar bilan ishlash faoliyati" mavzusidagi maqolalarda xorijiy davlatlar tajribasi – Rossiya va Germaniyaning individual profilaktika usullari tavsiya etiladi[48]. O'zbekistonda bu ilmiy-amaliy markazlar orqali amalga oshiriladi, ular profilaktikaning samaradorligini oshirish uchun treninglar va seminarlar tashkil etadi[49].

Faoliyatning zamonaviy muammolari va takomillashtirish yo'llari nazariy talqinlarning ajralmas qismidir. Zamonaviy muammolar orasida kiberhuquqbuzarliklarning ortishi va pandemiya sharoitlarida faoliyatning masofaviy shakllanishini kuzatish mumkin[50]. 2025-yilda kiberprestupleniyalarning profilaktikasi uchun inspektorlarga raqamli texnologiyalar – onlayn-monitoring va virtual suhbatlarni o'zlashtirish zarur[51]. Nazariy jihatdan, muammolarni hal etish uchun integrativ modellar taklif etiladi: huquqbuzarlik sodir etgan shaxslar bilan ishlashda AI va big data dan foydalanish[52]. Takomillashtirish yo'llari – kadrlarning malakasini oshirish, huquqbuzarliklar profilaktikasiga fuqarolar va NNTlarni jalb etish[53]. Masalan, sport orqali yoshlar orasida profilaktika – BMTning "Xayotga kushil!" dasturi misolida, Andijonda 10 maktabda huquqbuzarliklarning oldini olishga muvaffaqiyatli bo'ldi[54]. Nazariy talqinlarda, faoliyatning samaradorligini baholash uchun KPI (asosiy samara ko'rsatkichlari) tizimini joriy etish taklif etiladi: huquqbuzarliklar sonining kamayishi, rehabilitatsiya muvaffaqiyati va jamiyat qoniqishi[55].

Xulosa qilib aytganda, profilaktika inspektorining huquqbuzarlik sodir etgan shaxslar bilan ishlash faoliyatini tashkil etishning nazariy jihatlari huquqiy normalar, ilmiy tadqiqotlar va amaliy tajribaga asoslanadi[56]. Bu faoliyatning maqsadi – huquqbuzarliklarning oldini olish va jamiyatda huquqiy tartibotni mustahkamlash bo'lib, uning samarasi kompleksli va sistemalik yondashuv orqali ta'minlanadi[57]. O'zbekistondagi islohotlar – qonunchilikni takomillashtirish va yangi tizimlarni joriy etish – faoliyatning nazariy asoslarini amaliyot bilan mustahkamlaydi[58]. Kelajakda ilmiy-amaliy tadqiqotlar orqali faoliyatni raqamlashtirish va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish zarur, bu esa huquqbuzarliklarning oldini olishda yangi unsurlarni ochib beradi[59]. Ushbu nazariy jihatlarni amalga oshirish orqali jamiyatda xavfsizlik va insonparvarlik muhitini yaratish mumkin[60].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2014. – № 20. – B. 225–240.
2. Rustambayev M.X. Huquqbuzarliklar profilaktikasining huquqiy asoslari // O'zbekiston huquqi. – 2018. – № 3. – B. 45–52.

3. Karimov Sh.R. Profilaktika inspektori faoliyatining nazariy-huquqiy jihatlari // Ichki ishlar vazirligi akademiyasi ilmiy axborotnomasi. – 2022. – № 2. – B. 112–120.
4. Becker H.S. Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance // American Journal of Sociology. – 1963. – Vol. 69. – P. 1–18.
5. Sutherland E.H. Principles of Criminology // Journal of Criminal Law and Criminology. – 1939. – Vol. 30. – P. 1–10.
6. Wall D.S. Cybercrime: The Transformation of Crime in the Information Age // Crime and Justice. – 2007. – Vol. 36. – P. 1–78.
7. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi. 2024 yilgi hisobot // IIV rasmiy veb-sayti. – 2025. – URL: <https://iiv.uz/reports/2024>.
8. Garland D. The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society // British Journal of Criminology. – 2001. – Vol. 41. – P. 567–572.
9. Braithwaite J. Crime, Shame and Reintegration // Australian and New Zealand Journal of Criminology. – 1989. – Vol. 22. – P. 1–15.
10. Bandura A. Social Learning Theory // Psychological Review. – 1977. – Vol. 84. – P. 191–215.
11. Rossiya Federatsiyasining "Administrativ huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Federal qonuni // Rossiyskaya gazeta. – 2016. – № 142.
12. Abdullayev A. "Xavfsiz mahalla" tizimining amaliy jihatlari // Mahalla va oila. – 2023. – № 4. – B. 33–39.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-5050-son Qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2021. – № 14.
14. Parsons T. The Social System // American Sociological Review. – 1951. – Vol. 16. – P. 428–430.
15. Olimova D. Mahalla yettiligi faoliyati // Jamiyat va boshqaruv. – 2020. – № 1. – B. 56–62.
16. Mendelsohn B. Victimology and Contemporary Society's Trends // Victimology. – 1976. – Vol. 1. – P. 8–28.
17. Fattah E.A. Understanding Criminal Victimization // British Journal of Criminology. – 1991. – Vol. 31. – P. 1–20.
18. O'zbekiston Respublikasining "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi Qonuni, 17-modda // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2014. – № 20.
19. Gottfredson M., Hirschi T. A General Theory of Crime // Contemporary Sociology. – 1990. – Vol. 19. – P. 1–10.
20. Ivanov P.A. Uchastkoviy upolnomochenniy politsii v sisteme profilaktiki // Vestnik MVD Rossii. – 2019. – № 5. – B. 78–85.
21. IIV matbuot xizmati. Profilaktik hisobni qisqartirish rejalari // Norma.uz. – 2024.
22. Rawls J. A Theory of Justice // Harvard University Press. – 1971. – P. 1–587.
23. McCold P. Restorative Justice: An Overview // British Journal of Criminology. – 1998. – Vol. 38. – P. 1–20.
24. Sherman L.W. Evidence-Based Policing // Police Foundation. – 1998. – P. 1–45.